

Keuze uit de aanwinsten

Nederlandse Geschiedenis Fotografie

Ijkwezen

Onlangs verwierf de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum door bemiddeling van het Instituut Collectie Nederland een omvangrijke, ruim 150 voorwerpen bevattende collectie meetinstrumenten. Al deze voorwerpen zijn afkomstig van het voormalige Museum Ijkwezen, dat tot voor kort als onderdeel van het Nederlands Meetinstituut in het Techniek Museum in Delft was gevestigd. In 2001 is het Museum Ijkwezen echter opgeheven en nadien werd de collectie onder een groot aantal musea verdeeld. De collectie was nauw gekoppeld aan de Dienst van het Ijkwezen, die de laatste jaren, na geprivatiseerd te zijn, Nederlands Meetinstituut heet. Deze Dienst had tot taak in Nederland maten en gewichten te ijken op basis van de standaardmaten die zij zelf bewaarde. Het Museum Ijkwezen is in feite slachtoffer van de door de rijksoverheid ingevoerde privatisering, maar tevens van de internationalisering, waarbij een nationale taak voor het ijken van maten en gewichten minder belangrijk werd.

De Dienst van het Ijkwezen werd in 1873 ingesteld. Het besluit hiertoe kan gezien worden als een bevestiging van een al lang gaande ontwikkeling, waarbij de overheid de verantwoordelijkheid draagt voor een landelijk identieke hantering van maten en gewichten.

Tot in de 19de eeuw liepen vaak van gewest tot gewest en soms zelfs van stad tot stad maten en gewichten uiteen, terwijl men bovendien voor verschillende producten verschillende maten gebruikte. Wel werden maten en gewichten van oudsher geijkt, vooral uit economische overwegingen, namelijk om er zeker van te zijn dat er

niet met hoeveelheden werd gesjoemeld. Het gewest Holland kende bijvoorbeeld vanaf het begin van de 16de eeuw een standaardgewicht, 'dormant' genoemd, dat in 1614 werd vervangen door een nieuw exemplaar. Dit in Neurenberg gemaakte sluitgewicht met 9 pijlgewichten bevindt zich als bruikleen van het KOG al jaren in het Rijksmuseum, zij het lange tijd niet als zodanig herkend (inv.nr. BK-KOG-1046; literatuur: G.M.M. Houben, 'De dormant van Holland en West-Friesland teruggevonden!', *Meten en wegen* 15 (1987), p. 1357; cat. *Koper en brons*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1987, nr. 335).

De nu verworven collectie sluit enerzijds aan op de bescheiden collectie die al in het Rijksmuseum aanwezig is en waartoe de 'dormant van Holland' behoort, en geeft anderzijds hieraan ook een volkomen nieuw accent. Dit komt deels omdat de verzameling behalve uit geijkte gewichten ook bestaat uit geijkte inhoudsmaten – zowel voor droge waren als graan als voor natte waren als bier en melk – en uit geijkte lengtematen. Bovendien gaat het om maten en gewichten die dateren uit de tijd voor het metrieke stelsel, uit de periode waarin werd gepoogd dit stelsel in Nederland in te voeren en ook nog uit de periode waarin die invoering eindelijk een feit was.

Hoewel Simon Stevin in het begin van de 17de eeuw als rekeneenheid en als maatverdeling al een decimaal stelsel bepleitte, is een dergelijk systeem in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden of elders in Europa tot aan het eind van de 18de eeuw nooit ingevoerd. Het 'ancien régime' moest eerst verdwijnen om dit mogelijk te maken. Al in de eerste jaren na de Franse Revolutie van

1789 werden in Frankrijk pogingen in het werk gesteld om op wetenschappelijke basis zowel een standaardlengtemaat als een standaardgewicht vast te stellen. Dit leidde in 1795 tot de meter en de kilogram. De verdeling hiervan gebeurde volgens het decimale stelsel, dus in tienden.

Frankrijk had de ambitie deze standaarden tot wereldstandaard te maken. Hiertoe werd eind 1798 in Parijs een bijeenkomst gehouden waarvoor Frankrijks bondgenoten, maar ook neutrale landen waren uitgenodigd. De Bataafse Republiek was in de personen van de veelzijdige geleerde J.H. van Swinden (1746-1823) en de Directeur der Marine H. Aeneae (1743-1810) vertegenwoordigd. Deze conferentie moest allereerst de precieze lengte van de meter en het precieze gewicht van de kilo vaststellen en vervolgens van platina een werkelijke standaard fabriceren, die altijd als referentiepunt kon dienen. Hier gingen verscheidene maanden overheen. Met exemplaren die de nieuwe standaarden als voorbeeld hadden, keerden Van Swinden en Aeneae vervolgens in de zomer van 1799 in Nederland terug.

Ondanks de actieve inspanningen en bijdragen van met name Van Swinden, lukte het door allerlei oorzaken noch tijdens de Bataafse Republiek, noch tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon om het metrieke stelsel in Nederland in te voeren. Pas na Napoleons nederlaag en de instelling van het Koninkrijk der Nederlanden werd deze belangrijke stap gezet. In 1816 is het metrieke stelsel ingevoerd en in 1820 werd het gebruik ervan in het hele land verplicht. Zo staat de invoering van de meter en de kilo, en ook van de liter, symbool voor de eenheidsstaat die Nederland in het begin van de 19de eeuw voor het eerst ging vormen. Ook hierom is de verwerving van deze collectie maten en gewichten, waar zeker nog nader onderzoek naar moet worden gedaan, een belangrijke aanwinst.

LITERATUUR:

K.M.C. Zevenboom en D.A. Wittop Koning, *Nederlandse gewichten. Stelsels, ijkwezen, vormen, makers en merken*, Leiden 1953; W. van Giersbergen, 'De doos van Pandora. Een unieke collectie bedreigd. De verzameling van het NMi Museum Ijkwezen te Delft', *Gewina* 23/2 (2000), pp. 123-139.

- 1 Inhoudsmaat van 1/256ste zak, vervaardigd in Alkmaar, 1800.
Spaanhout, h. 4 cm, diam. 11 cm.
Gebrandmerkt met wapen van Alkmaar (ijkmerk), gedateerd.

In 1802 waren uit het hele land plaatselijke maten verzameld tijdens de eerste pogingen het metrieke stelsel in te voeren. Deze veelal houten inhoudsmaten voor natte maar vooral droge waar – veelal graan – kwamen nadien bij het Koninklijk Instituut terecht, dat vanaf zijn oprichting in 1808 bij de invoering van het metrieke stelsel een cruciale rol zou spelen. Pas na 1945 stond de opvolger van dit instituut, de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, deze collectie aan het Ijkwezen af. De verzameling bestaat uit een groot aantal spaanhouten maten van uiteenlopend formaat, dus inhoud, die uit verschillende steden afkomstig zijn, waaronder Enkhuizen, Borculo, Delft en Bredevoort. De grootste maat is de zak, de meest voorkomende een halve zak of schepel. Dit blijktens het ingebrande wapen uit Alkmaar afkomstige maatje van 1/256ste zak is de kleinste voorkomende maat. Het is op een in het maatje geplaatst blok geijkt; zo'n blok diende ervoor om de maat werkelijk op maat te maken. Op het maatje zijn een Nederlandstalig en een Franstalig etiket geplakt, vermoedelijk in de beginjaren van het Koninklijk Instituut, waarmee het maatje wordt geïdentificeerd.

LITERATUUR:

Van Giersbergen, *op.cit.*, p. 128.

HERKOMST:

Koninklijk Instituut, Amsterdam; Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Amsterdam; Dienst van het Ijkwezen, Den Haag; NMi Museum Ijkwezen, Delft (inv.nr. NG-2001-16-A-14).

- 2 Krukgewicht van '200 silveren ridders met de sack', 1700-1819.
Brons, h. 16 cm, diam. 10 cm,
gewicht 6539,26 gr.
Gemerkt en gedateerd met 107 jaarijkenmerken.
In de verworven verzameling bevinden zich vier zogenaamde krukgewichten, waarbij het gewicht wordt aangegeven aan de hand van een hoeveelheid munten, al dan niet met zak. De lichtste weegt 500 dukaten zonder zak, bijna 1750 gram, de zwaarste 200 zilveren ridders met de zak, ruim 6 1/2 kilo. Krukgewichten kenmerken zich door de

kruk of ring, die met een scharnier of, zoals in dit geval, vast aan het cilindrische gewicht zit. Aan de kruk kan het gewicht worden opgetild. Het gaat hier om bankiersgewichten, die letterlijk bedoeld zijn om munten te wegen. Overigens is er ook een tweede, typisch pre-metrische gewichtsaanduiding op te vinden, namelijk 'M 26 4 ONS 12 1/2 ENS', waarmee andere gewichtseenheden worden aangeduid ('mark', 'ons' en 'engels').

Bijzonder aan de vier gewichten zijn de vele ijkmerken. Dit geeft aan dat de gewichten veelvuldig en gedurende een lange tijd gebruikt zijn en dus vermoedelijk dienden als een ijk voor andere gewichten. Het oudste merk is van Johannes Andries Groengraft en dateert van 1700, het laatste van de dertig jaar waarin de Amsterdammer Groengraft als ijkmeester-generaal van Holland en West-Friesland actief was. Dit merk staat op de bovenzijde van het gewicht onder de gewichtsaanduiding in getallen. Aan de andere kant van de kruk, onder het opschrift, staat het ijkmerk van Jacob l'Admiral, getrouwd met de kleindochter van Groengraft, die van 1745 tot 1770 ijkmeester-generaal was, eerst alleen van Holland en West-Friesland, vanaf 1750 als eerste van de hele Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Op de romp zijn rondom het gewicht achter en onder elkaar maar liefst 107 zogenaamde jaarletters geslagen, die de periode tussen 1700 en 1819 beslaan. Elke letter staat voor een jaar. Dit betekent dus dat het gewicht steeds opnieuw herijkt is. De sporen hiervan zijn te zien op de onderkant, het grondvlak: met in gaatjes aangebracht lood werd het gewicht weer op de juiste waarde gebracht, 'gejusteerd'. Bij de jaarletters voor 1798 en 1815 zijn de merken van de toenmalige ijkmeesters te zien, respectievelijk Stephanus Gerardus Nagel (ijkmeester-generaal van 1797 tot 1814) en diens neef Theodorus Antonius Nagel (1814-1820), die zij plaatsten bij de eerste keer dat zij officieel dit gewicht ijkten. Het gewicht verloor zijn functie toen in 1820 het metrische stelsel werd ingevoerd en voortaan in kilo's werd gewogen.

LITERATUUR:

K.M.C. Zevenboom, 'De jaarletters die van 1700 tot 1819 door de Ijkmeesters-Generaal van het Troois Gewicht zijn gebruikt', *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 37/2 (1950), pp. 106-122, vooral pp. 116-117; D.A.M. Wittop Koning en G.M.M. Houben, *2000 jaar gewichten in de Nederlanden. Stelsel, ijkwezen, vormen, makers, merken, gebruik*, Lochem 1980.

HERKOMST:

NMi Museum Ijkwezen Delft (inv.nr. NG-2001-16-D-12).

2

3 ETIENNE LENOIR

(1743-1832)

Standaard van 1 meter, in foedraal, 1799.

Ijzer, in houten, met rood fluweel beklede doos.

Opschrift op doos: 'Mètre conforme à la loi du 18 Germinal An 3, présenté le 4 Messidor An 7'.

De deelnemers aan de conferentie die van eind 1798 tot medio 1799 in Parijs plaatsvond om het precieze gewicht van de kilo en de precieze lengte van de meter te bepalen, elf buitenlanders en acht Fransen, kregen elk een hiernaar gemaakt voorbeeld mee naar huis, naast de meter die voor het land zelf was bestemd. Het museum heeft nu het voor de staat bestemde exemplaar verworven.

Het werd door Van Swinden en Aeneae op 20 augustus 1799 plechtig aan het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek overgedragen, samen met een koperen kilogram die zich nu eveneens in de collectie van het Rijksmuseum bevindt (NG-2001-16-D-9). Op het metalen plaatje op de doos wordt in het Frans gemeld dat de

meter de lengte heeft zoals die per (Franse) wet van 7 april 1795 (18 Germinal 3 in de nieuwe republikeinse jaartelling) was vastgesteld, en dat deze werd aangeboden op 22 juni 1799 (4 Messidor 7), dat wil zeggen na afloop van de conferentie. Het exemplaar dat Van Swinden kreeg, bevindt zich nu in het Universiteitsmuseum Utrecht.

De meter werd vervaardigd door de Franse instrumentmaker Etienne Lenoir, die ook de platina standaardmeter had vervaardigd die in het Parijse archief werd opgeborgen, de zogeheten *mètre des archives*. Het exemplaar dat aan het Uitvoerend Bewind werd aangeboden, is niet in decimeters of centimeters onderverdeeld, anders dan de exemplaren van Aeneae en Van Swinden zelf. De Parijse commissie wilde wel de precieze lengte van de meter garanderen, maar niet de onderverdeling.

LITERATUUR:

Zevenboom en Wittop Koning, *op.cit.*, pp. 51-53; M.J.G. Minnaert, 'De invoering van het metrieke stelsel in Nederland. Historische omstandigheden – gebeurtenissen – persoonlijkheden', *Metrovisie* 9/extra nummer (1970), pp. 9-19; M.G. Niessen, 'Jean Henri van Swinden. Baanbreker voor het metrieke stelsel', *Ons Amsterdam* 22 (1970), pp. 213-217; Van Giersbergen, *op.cit.*, p. 128.

HERKOMST:

Uitvoerend Bewind Bataafse Republiek; Dienst van het IJkwezen, Den Haag; NMI Museum IJkwezen, Delft (inv.nr. NG-2001-16-118). C-8

4 Amsterdamse geschut- en klokgieterij.

Kist met acht inhoudsmaten voor natte waren en acht dekglazen, 1820.

Koper, glas, hout; kist: 31 x 37 x 30 cm.

Elke maat op bovenrand gemerkt met stempels van de Eerste Klasse van het Koninklijk Nederlands Instituut en van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

De acht maten in deze kist vormden lang de Nederlandse standaard voor inhoudsmaten. Matgeslepen dekglaasjes moesten voorkomen dat de inhoud boven de rand van de maat uitkwam. De verificatie van deze maten vond plaats tussen 4 en 7 juli 1820 in de geschut- en klokgieterij van de stad Amsterdam door vier leden van de Eerste Klasse van het Koninklijk Instituut, onder wie Van Swinden. De standaarden waren in de maanden ervoor gemaakt door de Amsterdamse geschut- en klokgieterij op voorstel van arrondis-

4

sementsijker J. Doornebos en onder toezicht van de directeur van de gieterij, Bekotter. Blijkens een op 4 juli voorgelezen verklaring van Van Swinden, had men de inhoudsmaten in de wintermaanden januari en februari proefondervindelijk bepaald. *Wij gebruikten zuiver gedestilleerd water, plaatsten het vat met gedestilleerd water in een ander vat, met ijs gevuld, en bedekten het vat waarin het water zich bevond met ijs, opdat hetzelfde water op de bewuste temperatuur van $39\frac{1}{2}^{\circ}$ [fahrenheit, ruim 4° celsius-red.] zoude komen, en bestendig daar op blijven. (...) Wij werkten in een vertrek zonder vuur, met open vensters, en waarin de temperatuur of iets beneden, of op, of weinig boven de $39\frac{1}{2}$ graden bleef.* De proeven werden meer dan eens herhaald, om zeker van de juiste uitkomst te zijn. Op de litermaat staat als opschrift deze werkwijze verkort aangegeven: *Standaard. Nederlandsche KOP | KAN (Litre,) houdende aan Gedistilleerd Water, in de Temperatuur van $39\frac{1}{2}$ Fahrenheit, een Nederlands Pond. of Kilogramme.* Nadat de maten correct waren bevonden gaven zowel de leden van de Eerste Klasse van het Koninklijk Instituut als

de minister van Binnenlandse Zaken hieraan hun goedkeuring door deze te laten stempelen.

Net zoals dit voor de lengtematen en de gewichten gold, maakte men bij de inhoudsmaten gebruik van Nederlandse benamingen. Bij de inhoudsmaten leidde dit tot minder verwarring dan bij de andere maten, waar de meter el werd genoemd, terwijl de oude, voor-metrieke el een stuk korter was, en de kilo pond. Een liter heette in Nederland een kop (droog) of kan (nat), 10 liter een schepel (dit was wel een oude aanduiding), een tiende liter een maatje.

LITERATUUR:

K.M.C. Zevenboom, *De bemoeiingen der Eerste Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten (1808-1851) en de Koninklijke Academie van Wetenschappen (1851-heden) met het IJkwezen I* (z.pl., z.d.), pp. 61-64; Zevenboom en Wittop Koning, *op.cit.*, pp. 66-73.

HERKOMST:

Dienst IJkwezen; NMI Museum IJkwezen Delft (inv.nr. NG-2001-D-16-B-28).

5

5 REIMOND JOZEF PETER KIMPE

(Gent 1885-1970 Middelburg)

Verwoest stadhuis van Middelburg, 1940

Olieverf op doek, in originele lijst, 105 x 130 cm.

Gesigneerd l.o.: V 1940, R. Kimpe.

Op 17 mei 1940, even na twaalf uur 's middags, de rest van Nederland had al drie dagen eerder gecapituleerd, werd de Zeeuwse hoofdstad Middelburg gebombardeerd door de Duitse luchtmacht. Er vielen 22 doden, 800 gezinnen werden dakloos en circa 600 gebouwen werden verwoest, waaronder het stadhuis, de middeleeuwse abdij en het atelier van de schilder Reimond Kimpe. Al zijn werk ging verloren. Kimpe, van oorsprong een Vlaming, was nadat hij na de Eerste Wereldoorlog wegens zijn pro-Duitse houding in België ter dood was veroordeeld, naar Nederland gevlucht en had zich toen op Walcheren gevestigd. Op 17 mei 1940 bevond hij zich als verdacht buitenlander inmiddels al enkele dagen in een interneringskamp. Pas nadat Zeeland een paar dagen later eveneens had gecapituleerd, kon Kimpe weer naar huis, zeer gekrenkt over deze internering. In de maanden die volgden kwam hij nauwelijks tot werken. Hij produceerde slechts drie doe-

ken, waarvan ten minste twee het verwoeste, vroeg 16de-eeuwse stadhuis voorstellen, tot die meidag een prachtig voorbeeld van zogenaamde Scheldegotiek. Het ene schilderij maakte Kimpe in opdracht van burgemeester J. van Walré de Bordes en hangt nu in het herbouwde stadhuis, het andere werd in het najaar van 1940 gekocht door NSB-leider Anton Mussert. Dit exemplaar kon het Rijksmuseum onlangs van een particulier verwerven.

Kimpe's omgang met Mussert dateerde al uit de jaren '20. Beiden waren toen werkzaam als waterbouwkundig ingenieur en verdienden hun brood in de weg- en waterbouw. Dat Mussert het schilderij kocht, had te maken met een oude 'schuld' uit die periode, waarbij Kimpe nogal wat geld was kwijtgeraakt bij een wegenbouwproject.

Qua stijl is dit werk niet typerend voor Kimpe. Zijn werk is eerder expressionistisch en heeft veelal bewoners en het landschap van Walcheren tot onderwerp. Daarom is het misschien niet zo vreemd dat Mussert dit werk uitkoos, hoewel het onderwerp tegelijkertijd moeilijk gediend kan hebben om zijn kantoor mee te sieren. Nader onderzoek werpt hier misschien nog wat licht op.

Kimpe was een eenling, zowel in zijn werk als in zijn opvattingen. Hij was bevriend met P.S. Gerbrandy, die in Londen premier werd van het oorlogskabinet-in-ballingschap en die eveneens werk van hem had gekocht, hij was enige tijd lid van de NSB, lid van de Onafhankelijken en van de Kultuurkamer, maar hij werd ook 'entartet' verklaard door de Duitse bezetter.

Verwoest stadhuis van Middelburg ontleent zijn belang aan het feit dat een aantal aspecten van de Tweede Wereldoorlog hier in samenvallen. Het laat heel direct de verwoesting van de oorlog zien en het illustreert in samenhang met het levensverhaal van de maker en de herkomst van het doek, tevens een deel van de problematiek van die tijd. Voor de afdeling Nederlandse Geschiedenis was er dan ook alle reden dit werk te verwerven.

HERKOMST:

aankoop van particulier (inv.nr. SK-A-4966/NG-2001-4).

6 PIETER ALARDUS HAAXMAN
(1814-1891)

De koets van de sultan van Solo, Mangkoe Nagoro IV, circa 1870

Doek, 79 x 159 cm.

Het schilderij met de koets van de sultan van Solo, Mangkoe Nagoro IV (reg. 1853-1881), is niet gesigneerd, maar dankzij een in het Nationaal Rijtuigmuseum te Leek bewaarde, wel gesigeneerde pendant is bekend dat het door Haaxman

moet zijn vervaardigd en dat de lijst authentiek is. Haaxmans schilderij in Leek heeft bovendien een inscriptie waaruit blijkt dat het om een afbeelding gaat van een door de rijtuigenfabriek Hermans & Co te Den Haag gemaakte koets. Omstreeks 1870 zijn deze twee 'koetsportretten', wellicht samen met enkele andere, gemaakt in opdracht van de directie van de fabriek als fraaie herinneringen en bij wijze van reclame. De opdracht voor de vervaardiging van de schilderijen dankte Haaxman ongetwijfeld aan het feit dat zijn broer Andries Jacob mede-directeur was van de Haagse fabriek.

Op verschillende plaatsen op de koets is het Nederlandse rijkswapen met klimmende leeuwen aangebracht met daarin centraal het Romeinse cijfer IV. Dit cijfer, in combinatie met een beschrijving van de schilderijen in de bestuurskamer van Hermans & Co en met de bekende regeringsjaren van Javaanse vorsten, impliceert dat de koets werd gemaakt voor Mangkoe Nagoro IV, die van 1853 tot 1881 in Solo op Midden-Java regeerde.

De originele koets, van het type galaberline, is nog aanwezig in de kraton en werd tot 1940 geregeld bij plechtige gelegenheden ingespannen. Afhankelijk van de status van degene die vervoerd werd en het belang van de gelegenheid, bespande men de koets met vier, zes of zelfs acht paarden. Gezien de Europese gezichten van de inzittenden en de steek die wordt gedragen door de figuur met de lange bakkebaarden achterin,

6

heeft Haaxman hier misschien een visite van de gouverneur-generaal aan Mangkoe Nagoro IV willen afbeelden. De man met de steek, alleen gezeten op de mooiste plek, zou dan de gouverneur-generaal moeten voorstellen.

LITERATUUR:

J. Gram, *'s-Gravenhage in onzen tijd*, Den Haag 1893; J. Terwende Loos 'De gouden koets van de sultan', in: H.B. Vos, red., *Rijtuigen op stal in het Nationaal Rijtuigmuseum*, Dieren 1984, pp. 137-144 (herdruk van een artikel verschenen in 1967 in de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde* 123/3); H.B. Vos, *Kratonkoetsen op Java*, Amsterdam/Dieren 1986.

HERKOMST:

Veil. Rotterdam (Venduehuis) 8 mei 2001, nr. 253 (inv.nr. SK-A-4968/NG-2001-5).

7 Drie fragmenten van de ondervloer van een van de scheepshellingen van de VOC werf op Oostenburg.

Beukenhout, 75 x 45 x 11 cm, 90,5 x 36 x 8 cm, 91 x 37 x 7,5 cm.

Sinds 1660 bouwde de Amsterdamse Kamer van de Verenigde Oost-Indische Compagnie zijn schepen op Oostenburg, een van de drie speciaal ten behoeve van de scheepsbouw aangelegde eilanden in het IJ in het oosten van de stad. De vestiging aldaar was vermoedelijk het grootste industriële complex van die tijd, met een hoofd-

gebouw dat zes verdiepingen hoog was en twee maal zo lang als het toenmalige stadhuis op de Dam. Het terrein bevatte verschillende loodsen voor de vervaardiging van onder meer masten, stengen, sloepen, snijwerk, nagels, spijkers, ankers en ander smeedwerk. Tevens waren er drie scheepshellingen, waarop gemiddeld vier schepen per jaar werden gebouwd. Er waren dagen dat er tegelijkertijd 1800 mensen werkten op de werf.

Omdat de voor de aanleg van de kunstmatige eilanden opgebrachte grond slap van samenstelling was, moesten de hellingen zwaar worden gefundeerd. De manier waarop de VOC dit probleem aanpakte, onderscheidt zich sterk van de methode zoals die gebruikelijk was bij de particuliere scheepsbouw. Daar volstond men gewoonlijk met een houten werkvloer op een fundament van in de modder geplaatste sloop-onderdelen van schepen. Deze vloer verzakte in de loop der jaren, waarna men op dezelfde manier op de vorige dan weer een geheel nieuwe helling legde. In Zaandam zijn zo vijf lagen bovenop elkaar aangetroffen. De VOC echter liet in de aangeplempte grond van Oostenburg heipalen slaan, waarop zware grenen dwarsbalken werden gelegd. Daarop rustte de horizontale beuken ondervloer, waar de door het Rijksmuseum verworven fragmenten deel van uitmaakten. Op die ondervloer werd een kleilaag met een hellend oppervlak aangebracht die schuin afliep naar de waterkant. Hierop werd

dan de eigenlijke bouwvloer, bestaande uit eiken planken, gelegd, waarop de schepen op stapel werden gezet.

Bij de voorbereidingen voor de herbebouwing van dit na de VOC onder meer door fabrieken van Werkspoor en Stork gebruikte terrein, kwamen in 2001 de fundering en resten van de hellingen weer aan de oppervlakte. De gemeentelijke afdeling Archeologie schonk de drie fragmenten van de beukenhouten ondervloer vervolgens aan het Rijksmuseum. Deze fragmenten geven een opmerkelijk beeld van de VOC als ook in Nederland modern en vooruitstrevend bedrijf en vormen hierom een goede aanvulling op de uitgebreide VOC-collectie die het museum al jarenlang bezit.

HERKOMST:

VOC-werf Oostenburg, Amsterdam; Afdeling Archeologie, Dienst Amsterdam Beheer (inv.nrs. NG-2001-18-a t/m c).

Penningverzameling

Sinds 1885 beheert het Rijksmuseum een zeer uitgebreide collectie Nederlandse penningen, in de decennia daarvoor bijeengebracht door de verzamelaar P.H. van Gelder (1822-1883). De verzameling omvat een fraai overzicht van, in de eerste plaats, historische penningen, met ongeveer 4500 exemplaren. Deze penningen dateren uit van het begin van de 16de eeuw tot in de tweede helft van de 19de eeuw. Met de andere penningen, waaronder aanzienlijke aantallen vroedschapspenningen, gildepenningen, brandspuitpenningen, prijsmedailles, rekenpenningen en armenpenningen, telt de penningverzameling van het Rijksmuseum naar schatting een kleine 10.000 exemplaren.

Ondanks de omvang en de kwaliteit van de penningen, vertoont de verzameling verscheidene lacunes. De collectie, als schenking in het museum gekomen, werd door het museum als een afgesloten verzameling beschouwd en een actief verwervingsbeleid is vrijwel niet gevoerd. Het aantal penningen uit de 20ste eeuw is hierdoor bescheiden gebleven en lacunes uit eerdere eeuwen bleven meestal lacunes.

Onlangs ontving het museum van de Vereniging Rembrandt een schenking van 17 door een particulier verzamelde historische penningen, uit een wat groter aantal. Deze schenking gaf het museum de dankbaar aangegrepen kans een enkele lacune en de verzameling recentere penningen aan te vullen. De oudste penning dateert uit 1631, de meest recente uit 1995. In dit kader belichten wij kort een penning uit 1879 en een uit 1953.

8 N. VAN DER WAALS EN J. ELION

Prijspenning Tentoonstelling van Nederlandse en Koloniale Nijverheid Arnhem, 1879.

Brons, gegoten, diam. 5 cm, gewicht 48,98 gr.

Gesigneerd l.o. N.V.D. WAALS INV.,

r.o. J. ELION F.

In de tweede helft van de 19de eeuw floreerde in Nederland de zogenaamde industriële tentoonstelling, waar bedrijven en ambachtslieden hun kunnen toonden. De wedijver waartoe dit soort tentoonstellingen uitlokte, werd beschouwd als een stimulans voor goede producten en ontwerpen. De tentoonstelling die in 1879 in Arnhem werd gehouden, was er een in een langere reeks.

Ook van de Arnhemse tentoonstelling was het doel het industriële product, zeker in Nederland

8

een betrekkelijk recente verworvenheid, op een kwalitatief en esthetisch hoger peil te brengen. De wedstrijd hier had zelfs een internationaal karakter: Nederlandse producten moesten zich meten met buitenlandse. Wedijver zou geen echte wedijver worden als er geen prijzen te verdienen zouden zijn. Bij allerlei tentoonstellingen werden daarom medailles uitgegeven om de prestaties van ambachtslieden en fabrieken te bekronen. Overigens kende de Arnhemse tentoonstelling een wel erg ruimhartig bekroningsbeleid: in de categorie meubels en huisraad bijvoorbeeld werden maar liefst 60 van de 158 inzenders op een of andere wijze bekroond (T.M. Eliëns, *Kunst Nijverheid Kunstnijverheid*, Zutphen 1990, pp. 120-122).

Op de uitgereikte penning van verdienste voor de nationale wedstrijd, waarvan het Rijksmuseum nu een bronzen exemplaar verwierf, staan een als godin getooide Europese vrouw – ‘Nederland’ – en een Indonesische man – ‘Nederlands-Indië’ – naast elkaar. Terzijde van de vrouw enkele voorwerpen die het ambacht en de industrie verbeelden: een aambeeld waarop de vrouw een hamer laat rusten, een tandrad, een anker en op de achtergrond een stoommachine. Het tafereel rechts van de man oogt wat idyllischer. Hij staat naast enkele producten van het Indische land, terwijl op de achtergrond een huisje met een palmboom is te zien. De keerzijde vertoont een met lauwerkrans omgeven cartouche waarin de naam van de winnaar kon worden gegraveerd. Dat is hier niet gedaan.

Het ontwerp is van de Arnhemse tekenaar Noach van der Waals (1852-1930), de uitvoering was in handen van medailleur Jacob Samuel (‘Jacques’) Cohen Elion (1840-1893).

LITERATUUR:

W.K.F. Zwierzina, *Beschrijving der Nederlandsche of op Nederland en Nederlanders betrekking hebbende penningen, geslagen van 1864 tot 31 augustus 1898*, Amsterdam 1908, nr. 487.

HERKOMST:

Schenking Vereniging Rembrandt 2000 (inv.nr. NG-2001-17-c).

9 L.O. WENKEBACH (ontwerp),
KONINKLIJKE BEGEER VOORSCHOTEN
(uitvoering)
Watersnood 1953.

Zilver, gegoten, diam. 6 cm, gewicht 67,05 gr.

Gesigneerd kz midden: W; kz onder: PK (ineen).

De Vereniging voor Penningkunst, die in 1925 werd opgericht, geeft jaarlijks een of meer penningen uit. Hoofddoel hiervan is de penningkunst te bevorderen. Onderwerp van veel penningen zijn herdenkingen van bijzondere gebeurtenissen of van personen, maar er verschijnen ook penningen die hiermee geen relatie hebben en louter penningkunst zijn.

In het begin van de jaren '50 gaf de Vereniging jaarlijks één penning uit. Voor 1953 betrof het een penning ter nagedachtenis van Henriëtte Roland Holst, die het jaar ervoor op hoge leeftijd was gestorven. Maar de watersnoodramp die Nederland begin 1953 trof, bracht de Vereniging ertoe om dat jaar bij wijze van uitzondering een extra penning uit te geven, mede met het doel uit de opbrengst hiervan de slachtoffers financieel bij te staan. Van de penning, die kunstenaar Oscar Wenkebach (1895-1962) ontwierp en die Koninklijke Begeer te Voorschoten goot, werden 387 zilveren en 1954 (!) bronzen exemplaren verkocht, hetgeen een donatie aan het Nationaal

Rampenfonds van 18.450 gulden betekende.

De penning toont een man vanaf zijn middel, die zijn armen omhoog strekt, boven het water uit waarin hij staat. Zijn hoofd heeft hij zo geheven, dat zijn kin net boven het wateroppervlak uitkomt. De simpele tekst *Watersnood 1953* is voldoende om te begrijpen wat hier wordt verbeeld. Het tijdschrift van de Vereniging merkte bovendien nog op dat *de kloeke letters van het sober opschrift voorkomen dat 't water wegvloeit van het penningronde!* De keerzijde toont de verlossing, de redding uit een schijnbaar uitzichtloze situatie. *Wanhoopt niet* luidt de tekst, waarbinnen Noachs

duif vliegt met een olijftak in de snavel. De symbolische betekenis hiervan laat eveneens weinig te raden over.

Deze zilveren penning wordt bewaard in het originele kartonnen doosje.

LITERATUUR:

A.C. von Weiler, *Penningen geslagen of gegoten in de jaren 1935-1960* [door Koninklijke Begeer], z.pl. 1960, nr. 2072; L. Tilanus, *Handzame sculptuur. De geschiedenis van de Vereniging voor Penningkunst*, Amsterdam 2000, pp. 231-233.

HERKOMST:

Schenking Vereniging Rembrandt 2000 (inv.nr. NG-2001-17-g).

9

10

Fotografie

10 EDWARD STEICHEN

(Luxemburg 1879-1973 West Redding, CT)
Gezicht in de tuin van de fotograaf te
Voulangis, Frankrijk, 1913-1923.

Ontwikkelgelatine-zilverdruk, 16,2 x 11,1 cm.

In oktober 1999 werd op een wat kleinere New Yorkse fotografieverveiling een groep foto's aangeboden uit de nalatenschap van Edward Steichen, die met Alfred Stieglitz gezicht gaf aan de Amerikaanse fotografie in het begin van de 20ste eeuw. Steichen is in Nederlandse collecties nauwelijks vertegenwoordigd. Weliswaar behoort zijn 'Gezicht in de tuin te Voulangis' niet tot het werk waarmee Steichen in publicaties en op tentoonstellingen naar voren trad, maar het is een typisch product van de esthetica die Steichens generatie aanhing. Het contrast tussen licht en donker, tussen scherp en onscherp, en de tegenstelling tussen de duidelijke vormen van het hek en de wollige onscherpte van de achtergrond, tillen de foto uit boven het niveau van de huis-, tuin- en keukenfotografie waartoe een deel van de aangeboden foto's wél behoorde. Steichen bezat jarenlang een huis in Voulangis (Frankrijk) en heeft er zijn kinderen, echtgenote en de directe omgeving veelvuldig in beeld gebracht. Dit gezicht in de tuin is ofwel in 1913 ofwel tussen 1919 en 1923 gemaakt. Onscherp is op de achtergrond een beeld van Brancusi te zien (op een door de beeldhouwer zelf vervaardigde sokkel), dat in 1913 werd geplaatst. Het was voorlopig de laatste zomer die de Steichens in Voulangis doorbrachten. Na afloop van de Eerste Wereldoorlog woonde Steichen opnieuw enkele jaren in Frankrijk, voordat hij zich in 1923 definitief in de Verenigde Staten zou vestigen.

LITERATUUR:

Penelope Niven, *Steichen. A Biography*, New York 1997.

HERKOMST:

Veil. Phillips New York, 5-10-1999, nr. 100 (inv.nr. RP-F-1999-134).

11 GEORGE N. BARNARD

(Coventry, CT, 1819-1902 Cedarville, NY)
Gezicht op verwoestingen in Columbia, aan-
gericht tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog
(‘Columbia from the Capitol’), 1863-1866.
Albuminedruk, 25,5 x 35,7 cm.

George N. Barnard is een van de vijf, zes ‘grote Amerikaanse fotografen’ uit de jaren '60 en '70 van de 19de eeuw. Het Amerikaanse landschap, dat steeds verder westwaarts werd ‘opengelegd’, en de aanleg van spoorwegen behoorden tot hun belangrijkste onderwerpen, evenals de burgeroorlog die het land in de jaren 1861-1865 verscheurde. Barnard is vooral bekend door de foto's die hij aan het einde van en kort na die oorlog maakte. Als officiële legerfotograaf trok hij in het gevolg van generaal Sherman door de zuidelijke staten. Voorzichtigheid en de stand van de techniek dwongen hem achter het front of na afloop van de gevechtshandelingen te fotograferen. Het Rijksprentenkabinet bezat tot nu toe slechts één foto uit de serie die Barnard in 1866 uit deze foto's samenstelde, *Photographic Views of Sherman's Campaign*. Het is een schijnbaar onschuldig landschap met een lieflijke bosschage op de voorgrond, die een doorkijkje biedt op een lager gelegen rivier, ‘Chattanooga Valley from Lookout Mountain’. De foto is een wolf in schaapskleren: om Lookout Mountain was niet lang daarvoor hevige gevechten. Het in 2000 verworven gezicht op Columbia laat minder te raden over: de ruïnes van huizen zijn duidelijk genoeg over wat heeft plaatsgevonden. Barnard slaagde er vaak in een esthetisch verantwoorde compositie te maken. Op deze foto contrasteert de straat die naar de horizon voert met de van links naar rechts lopende schutting en steken de witte stenen af tegen de veel donkerder schutting en ruïnes. Opvallend detail is het koetsje, dat associaties oproept met zonniger, onbezorgder taferelen.

LITERATUUR:

Beaumont Newhall (inleiding), *Photographic Views of Sherman's Campaign*, New York 1977.

HERKOMST:

Lee Gallery, Winchester, MA, Verenigde Staten (inv.nr. RP-F-2000-18).

12 JAN ADRIANI

(Maarsse 1874-1948 Utrecht)
Gezicht in een tempel (?) in China, 1907.
Daglichtcollodiumdruk, 11,3 x 8,5 cm.

In 2000 kocht het Rijksprentenkabinet voor een luttel bedrag een groep van bijna 140 foto's die door een onbekende fotograaf in Zuidoost-Azië waren gemaakt, vermoedelijk in de eerste decen-

Photo from nature by G. N. Barnard

COLUMBIA FROM THE CAPITOL

11

12

nia van de vorige eeuw. Duidelijk was dat het om een amateur ging: de technische en compositorische onvolmaaktheden verleenden de foto's een charme die ten enenmale ontbreekt bij beroepsfotografen. Verschillende foto's waren op kartonnetjes geplakt die uit convocaties en gebruikte enveloppen waren geknipt. Uit de teksten en adresseringen kon worden opgemaakt dat er een verband moest zijn met een in Utrecht woonachtige Adriani en/of een lid van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae*. Na enig puzzelen was de conclusie duidelijk: Jan Adriani woonde op het adres Oudegracht 199 dat in de adresseringen voorkwam, zijn echtgenote Elisabeth Hovy was lid van *Arti*. Uit een kleine biografie van Adriani bleek vervolgens dat hij in 1907 een vier maanden durende reis had gemaakt naar Japan, China en Korea. Of zijn vrouw meeging is niet bekend, zodat het vooralsnog raadzzaam lijkt de foto's aan hem toe te schrijven. Aanleiding tot de reis was een conferentie in Tokio van de *World's Student Christian Federation*. Adriani was leraar wiskunde, maar heeft zich altijd ingezet voor zendings- en ander werk van religieuze aard. In 1904 was hij diaken geworden van de hervormde gemeente in Utrecht. Hij heeft in Japan, China, Korea en India landschappen, dorps- en stadsgezichten, monumenten en figuren op straat gefotografeerd.

LITERATUUR:

J.G. Riphaagen, 'Jan Adriani (1874-1948), diaken en secretaris van de Utrechtse Armenraad', in: *Utrechtse biografieën* dl. 2, Utrecht 1995, pp. 11-16.

HERKOMST:

Antiquariaat Postma, Groningen (inv.nr. RP-F-2000-9-1).

13 A. ROUSSEL

(data onbekend)

Koets bij Gare St. Lazare, Parijs, circa 1905.

Ontwikkelgelatinezilverdruk, 23,6 x 17,6 cm.

In 2000 werd op een Parijse veiling een lot van vier foto's aangeboden waarvan de identiteit van de maker zich niet een-twee-drie laat vaststellen. In de signatuur kan de naam A. Roussel gelezen worden, maar volmaakt zeker is dat niet. In de jaargangen 1903 en 1904 van *La Revue de Photographie*, het orgaan van de Photo-Club de Paris, komt de naam Roussel twee keer voor; de titels van diens foto's die er genoemd worden kunnen

heel goed betrekking hebben op twee of drie van de vier ter veiling aangeboden foto's. Hoe het ook zij, het is een interessant groepje, waarvan de hier afgebeelde 'Koets bij Gare St. Lazare' vooral opvalt door de wijze van componeren. Laten twee van de vier foto's een traditioneel (en traditioneel uitgewerkt) motief zien – riviergezichten, waarvan een bij avond -, dit stadsgezicht is ten dele traditioneel, ten dele modern. De reflectie in het water op stoep en straat staat duidelijk in de traditie van de stemmige sferbeelden die fotografen sinds circa 1890 met graagte in grote steden maakten. Modern daarentegen, zeker voor 1905, is dat de foto vooral uit donkere silhouetten bestaat. De compositie lijkt belangrijker dan het onderwerp; dat laatste is alleen nog maar het 'vehikel' voor en aanleiding tot een compositie. De locatie kon geïdentificeerd worden als het bekende Parijse station Gare St. Lazare. Op exact dezelfde plek staan tegenwoordig gemotoriseerde taxi's op treinreizigers te wachten.

HERKOMST:

Veil. Pescheteau-Badin Godeau & Leroy, Parijs, 6-10-2000, nr. 212 (inv.nr. RP-F-2000-122).

14 WILLIAM E. DASSONVILLE

(Sacramento, California, 1879-1957 San Francisco)

Gezicht op Alcatraz Island vanaf Telegraph Hill, San Francisco, circa 1925.

Ontwikkelgelatinezilverdruk op Charcoal Black papier, 20,4 x 25,3 cm.

William Dassonville is een late representant van het picturalisme, de internationale beweging die fotografie tot kunst wilde verheffen. Veel van zijn werk ademt de atmosfeer die eigen is aan de picturalistische stijl: elegant, (gedeeltelijk) onscherp, en geladen met een betekenis die wel gesuggereerd wordt, maar niet altijd duidelijk wordt. Het hier afgebeelde gezicht op Alcatraz Island, midden in San Francisco Bay gelegen, doet in eerste instantie denken aan een Italiaans gezicht zoals we dat kennen van 19de-eeuwse topografische foto's van Capri en andere kustplaatsen. Alcatraz Island, bij San Francisco, biedt echter plaats aan een roemruchte gevangenis met dezelfde naam. Nevelig en onscherp is het eiland op de achtergrond te zien, waartegen de boom, balustrade (?) en de 'verspringende' tuinvazen des te beter uitkomen in een sierlijke compositie. Dassonville

14

heeft deze – en twee andere opnamen die van hetzelfde veilinglot deel uitmaakten – afgedrukt op het door hemzelf gefabriceerde Dassonville Charcoal Black papier, dat de afdruk een mooie diepzwarte toon geeft.

LITERATUUR:

Susan Herzig en Paul Hertzmann (red.), *Dassonville*. William E. Dassonville, *California Photographer [1879-1957]*, Nevada City 1999.

HERKOMST:

Veil. Sotheby's New York 6-10-1999, nr. 142 (inv.nr. RP-F-1999-135).

15 GEORGES MONTORGUEIL

Croquis Parisiens. Les plaisirs du dimanche à travers les rues. Illustrations directes d'après nature de Gervais-Courtellemont, Parijs (Ancienne Maison Quantin/Librairies-Imprimeries Réunies) z.j. [1897]. Boek met 89 lichtdrukken.

In 1897 verscheen bij een Parijse uitgeverij *Croquis Parisiens. Les plaisirs du dimanche à travers les rues* met tekst van Georges Montorgueil en foto's van Jules Gervais-Courtellemont (1863-1931). In zeven hoofdstukken wordt – aan de hand van evenzovele onderwerpen – de stad Parijs gekarakteriseerd, van het vissen op zondag tot arme mensen op straat. Zoals de titel al aangeeft zijn het vluchtig gemaakte 'tekeningen' en vervalt het boek niet in oeverloze uiteenzettingen vol details. Puntig worden de 'typen' en bezigheden beschreven. Kenmerkend is bijvoorbeeld hoe het hoofdstuk over koetsiers opent: *Son nom? un numéro. Son domicile? son fiacre*. De uitgave staat in

Cochers

ON nom? un numéro. Son domicile? son fiacre. C'est sa façon d'être en meublé. Un loueur, pour la journée, lui cède une antique guimbarde. Quelque chose comme la berline de l'émigré. Ça a l'aspect vénérable des documents préhistoriques. C'est cassé, rouillé, vermoulu. Les portières disjointes n'ouvrent que par caprice; les coussins endurcis sont comme des crins, mais n'en ont plus; des ficelles rafistolent les brancards; et c'est d'un « décrochez-moi ça » pour chevaux que descend le harnais délavé, délavé, rapiécé, infâme. Une haridelle assortie à cette détresse, pauvre être de souffrance, si mal récompensée de son

9*

een 19de-eeuwse traditie: onder dezelfde titel verscheen in 1880 een vergelijkbaar boek van de bekende Franse schrijver Joris-Karel Huysmans, geïllustreerd met enkele etsen. In de jaren '30 zijn vele kleine (ongeïllustreerde) boekjes verschenen, fysiologieën genoemd, die op dezelfde wijze steden en typen beschreven. Montorgueils *Croquis Parisiens* is voorzien van 89 lichtdrukken naar foto's van Jules Gervais-Courtellemont. In een nogal vrije vormgeving zijn tekst en foto's vermengd. Tot dan toe bleven tekst en illustraties meestal gescheiden van elkaar. Dat was mede om druktechnische redenen: tekst (letterzetsel) werd in hoogdruk gedrukt, foto's in diep- of vlakdruk: tekst en afbeeldingen werden daarom op verschillende pagina's geplaatst. Voor de *Croquis Parisiens* zijn de bladen twee keer door de pers gehaald om steeds op dezelfde pagina te kunnen verschijnen, een keer om de tekst te drukken, een keer (op een andere pers) voor de afbeeldingen.

HERKOMST:

Antiquariaat Ici Aussi, Parijs, 1999 (inv.nr. RP-F-1999-154).
